

Wielkie Księstwo Poznańskie 1807-1914.

Na mocy postanowień pokoju tylżyckiego zawartego między Francją i Prusami 9 lipca 1807 roku nabytki terytorialne utracone przez Rzeczpospolitą na mocy traktatów rozbiorowych zostały poważnie zreorganizowane. Cesarz odebrał monarchii Fryderyka Wilhelma III niemal 100 tys. km² zagarniętych podczas drugiego i trzeciego rozbioru zamieszkałych przez niemal 2 mln ludzi¹. Były to obszary Wielkopolski, Kujaw, Mazowsza, część Litwy po Niemen oraz Gdańsk i Toruń. Ziemie te oddane zostały do organizacji królowi Saksonii Fryderykowi Augustowi Wettynowi – wnukowi króla polskiego (jako Augusta III Sasa) i elektora saskiego (jako Fryderyka Augusta I).

W Prusach tymczasem nastąpiła odwilż. Po kompromitujących klęskach pod Jeną i Auerstadt w 1806 roku Królestwo Prus weszło w fazę głębokich reform administracyjnych, wojskowych, oświatowych. Nie wierzący w możliwość zwycięstwa nad Napoleonem I król Fryderyk Wilhelm III powołał zespół do opracowania reform, na którego czele stanął Karol August von Hardenberg. Zmiany poczynione w Prusach uczyniły monarchię Hohenzollernów państwem prawa.²

Sprawa polska zyskała znów na znaczeniu podczas kongresu w Wiedniu. Przeciw próbom uporządkowania Europy przez zwycięskie mocarstwa głośno protestował francuski minister spraw zagranicznych Karol Maurycy Talleyrand. Nazywany na kongresie „największą kanalią stulecia”³ wysłannik Ludwika XVIII postawił na ostrzu noża sprawę Polski i Saksonii. W ferworze walki wysunął żądanie restytucji Polski z roku 1805⁴ (sic!). Car pozostał nieugięty. Ostatecznie Talleyrand oraz Castlereagh porzucili swe żądania. 7 kwietnia tajnym dokumentem ustalono, że nowy twór – Wielkie Księstwo Poznańskie oddane zostanie Prusom. 3 maja 1815 umowa przywdziała kształt oficjalnej noty sygnowanej przez wszystkich zaborców sygnując podział Księstwa Warszawskiego: Prusom oddano departamenty poznański i bydgoski z Toruniem i Gdańskiem. W połowie miesiąca (15 maja) Fryderyk Wilhelm III ogłosił patent okupacyjny i odezwę do ludności Wielkiego Księstwa obiecując m.in. poszanowanie praw katolików w ramach protestanckiej większości w Prusach. Ponadto odezwa głosiła „... *Będziecie wcieleni do Mojej Monarchii, bez ubliżania*

¹ F. Leśniak, Rzeczpospolita w ostatnich latach istnienia, [w:] Wielka historia Polski, red. F. Kiryk 1696-1830, t. IV, Kraków 2002, s. 155.

² Tzn. że prawo stało się podstawą wydawania decyzji. Za: M. Kallas, Historia ustroju Polski X-XX w., wyd. IV (zmienione), Warszawa-Wrocław 2001, s. 248.

³ *La plus Grande canaille du siècle*; cyt. za: E. Tarle, Talleyrand, Warszawa 1957, s. 180 (164).

⁴ Tamże, s. 183.

waszej narodowości. [...] otrzymacie, równie jak inne prowincje Mojego Państwa rząd prowincjonalny. [...] Wasz język ma być używany obok niemieckiego we wszystkich publicznych sprawach a każdemu z was [...] otwarty zostanie przystęp do publicznych urzędów Mojego Państwa”⁵. Patent królewski wydany przy okazji odezwy włączył Wolne Miasto Gdańsk, Toruń z okręgiem oraz ziemię michałowską i chełmińską⁶ do monarchii Fryderycjańskiej do prowincji Prusy Wschodnie. Aktem końcowym kongresu z 9 czerwca 1815 roku potwierdzono oficjalnie wcześniejsze ustalenia nadając im znaczenie międzynarodowe. Dzień wcześniej nadprezydentem został Józef Zerboni di Sposetti.

Wielkie Księstwo Poznańskie zamknięto w obszarze 29,5 tys. km² zamieszkanym przez ok. 810 tys. ludzi⁷. W tytulaturze króla pruskiego grupę tą reprezentowała fraza Wielki Książę Poznański. Herbem ustanowiono ukoronowanego czarnego orła zwróconego w prawo na srebrnej tarczy z wpisanym w Mittelschild herbem Korony w stylizacji używanej od czasów Jagiellonów.

Nadzór nad Wielkim Księstwem w imieniu króla pruskiego sprawował Namiestnik. Urząd ten sprawował jako jedyny Antoni Radziwiłł – Polak spokrewniony z dworem pruskim. Po powstaniu listopadowym urząd uległ rzeczywistemu zawieszeniu i pozostał nie obsadzony. Do kompetencji namiestnika należało przedkładanie próśb i skarg królowi, ponadto sprawował funkcje reprezentacyjne np.: podczas uroczystości homagialnych 3 sierpnia 1815 roku podczas gdy faktyczną władzę dzierżył pruski nadprezydent prowincji⁸. Do 1830 roku używano języka polskiego w administracji i sądownictwie choć w tym ostatnim już w 1817 roku wprowadzono obowiązek używania języka niemieckiego dla osób go znajdujących⁹. Po powstaniu listopadowym rozciągnięto obowiązek używania języka niemieckiego na wszystkie dziedziny życia (1832), w szkołach pełną germanizację zamknął rok 1834. Na fali represji popowstaniowych zlikwidowano odrębność sądową Wielkiego Księstwa. 16 czerwca 1834 zaprowadzono ogólną pruską organizację wymiaru sprawiedliwości. Od połowy XIX wieku zaprzestano również używać nazwy Wielkie Księstwo Poznańskie, a jej miejsce zajęła zwyczajowo przyjęta w pruskiej nomenklaturze prowincja poznańska (Provinz Posen)¹⁰.

---

⁵ K. Karolczak, Zabór pruski (1815-1847), [w:] Wielka historia Polski, red. F. Kiryk 1830-1864, t. V, s. 85.

⁶ M. Kallas, dz. cyt., s. 246.

⁷ Tamże, s. 248.

⁸ B. Leśnodorski, Wielkie Księstwo Poznańskie, [w:] Historia państwa i prawa polskiego, J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, Warszawa 1987, s. 340.

⁹ K. Karolczak, dz. cyt., s. 87.

¹⁰ M. Kallas, dz. cyt., s. 249.

27 marca 1824 roku Fryderyk Wilhelm III powołał dekretem zapowiadaną reprezentację w postaci sejmu prowincjonalnego dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego złożony z trzech stanów. Obradowali posłowie stanu rycerskiego w liczbie 22 pochodzących z wyborów bezpośrednich uzupełnianych kilkoma posłami dziedzicznymi. Miasta reprezentowało 16 przedstawicieli wybieranych spośród posiadaczy miejskich. Ośmiu posłów wprowadzały do sejmu gminy wiejskie. Sejm obradował co trzy lata na tajnych posiedzeniach. Obradom przewodniczył marszałek, którego tylko na otwarciu zastępował namiestnik. Sejm składał petycje do monarchy oraz je opiniował. Pierwszy sejm zebrał się w 1827 roku pod laską gen. Antoniego Sułkowskiego.

30 kwietnia 1815 dokonano istotnych zmian w organizacji administracji Prus powołując prowincje w liczbie 10, obwody rejencyjne powiaty a także gminy miejskie i wiejskie. Ziemie polskie rozbito pomiędzy prowincję poznańską (Wielkie Księstwo Poznańskie), Pomorze i Śląsk, prowincję pomorze-gdańskie tzw. Prusy Zachodnie, prowincję Prusy tzw. Prusy wschodnie połączone w latach 1824-1878 osobą nadprezydenta. 16 października 1817 roku potwierdzono podział administracyjny Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W 1818 roku obejmowało ono rejencję poznańską i bydgoską. Prowincją kierował nadprezydent mianowany przez monarchę z tytułem prezydenta prowincji. Miał realną władzę nad urzędnikami prowincji, rozstrzygał spory kompetencyjne. Nadzorował szkolnictwo, skarbowość, stosunki wyznaniowe, a także procesy uwłaszczeniowe. Od 1879 nadprezydent przewodniczył radzie prowincjonalnej wybieranej przez samorząd terytorialny.

Od 1808 roku prowincje dzieliły się na obwody rejencyjne. Władzę rządową reprezentował tu prezydent stojący na czele organu o nazwie rejencja. Na stanowisko nominował go król, podlegał natomiast ministrowi spraw wewnętrznych¹¹. W latach osiemdziesiątych XIX wieku władza prezydenta rozrosła się do tego stopnia, że był on w stanie podejmować jednoosobowo decyzję w wielu sprawach. Powołano w związku z tym rząd obwodowy i wydział obwodowy i podporządkowano prezydentowi. Rządowi obwodowemu oddano do dyspozycji sprawy szkolnictwa i religii, wydziałowi obwodowemu powierzono sądy administracyjne.

Obwody rejencyjne podzielono na powiaty. Od 1818 podział rejencji na powiaty wyglądał następująco:

---

¹¹ Tamże, s. 351.

Rejencja poznańska: Babimojski, Bukowski, Kościański, Krobski, Krotoszyński, Międzychodzki, Obornicki, Odolanowski, Ostrzeszowski, Pleszewski, Poznański (m. Poznań), Szamotulski, Średzki, Sremski, Wrzesiński, Wschowski;

Rejencja bydgoska: m. Bydgoszcz, Bydgoski, Chodzeski, Czarnkowski, Gnieźnieński, Inowrocławski, Mogileński, Szubiński, Wyrzyski, Wągrowiecki.¹²

W ramach rejencji wydzielono większe powiaty miejskie. Na czele powiatów stali landraci pełniący funkcje administracyjne i policyjne, którymi od 1818 roku byli głównie Polacy. Mianował ich monarcha z polecenia sejmiku powiatowego do roku 1833. Od 1872, kiedy powiat stał się podstawową jednostką landratom podporządkowano sejmik i wydział powiatowy na czele ze starostą i pochodzącymi z nominacji sejmików powiatowych członków. Wydział pełnił również funkcje sądu administracyjnego najniższej instancji. Sejmiki w rejencji poznańskiej mogły jedynie wysuwać kandydatów do członkostwa w wydziale powiatowym.

Zorganizowany na kanwie pruskiej z 1808 roku samorząd terytorialny poddano kontroli państwa. Obywatele mogli wybierać władzę na podstawie cenzusu majątkowego. Od 1853 zacieśniano związki ludności z określonymi miastami. Możliwość uzyskania przynależności miejskiej dawała prawo wybierania władz. Zniesiono również podział na miasta królewskie i prywatne. W obu rejencjach Poznańskiego znajdowało się 149 miast, największe z nich Poznań liczyło prawie 36 tys. mieszk., następny Rawicz był niemal czterokrotnie mniejszy, a zamieszkiwało go tylko tysiąc osób więcej niż następne Bydgoszcz czy Leszno.

Od 1823 najniższą jednostką podziału administracyjnego była wieś. Rządził nią sołtys posiadający kompetencje w zakresie administracji i policji. Kilka takich wsi wraz z folwarkiem składało się na gminę, którą do dekretu o wójtostwach z marca 1833 zarządzał wójt - dziedzic. W tymże roku 1833 został podporządkowany landratowi, a funkcję sprawował z nominacji rejencji. Reformę odpolszczenia urzędów gminnych zakończył reskrypt z 10 XII utrwalających stan rzeczy. Od ustaw administracji Cesarstwa Niemieckiego z 1871 roku pojedynczą wieś uważano za gminę, a jej zarządcą czyniono dziedzica. W kompetencje gmin leżały sprawy lokalne oraz zlecone odgórnie przez administrację państwową.

Samorząd terytorialny rozwijał się w Prusach przez niemal cały wiek XIX i już w pierwszych dziesięcioleciach objął swoim zasięgiem Wielkie Księstwo Poznańskie. Po 1879

---

¹² K. Karolczak, dz. cyt., s. 86.

samorząd prowincji funkcjonował jako sejm prowincjonalny pod laską marszałka. Prawo tworzone na sejmie legalizował nadprezydent. Tworzyli go przedstawiciele rad powiatowych i miejskich (powiatów miejskich) wybierani na lat sześć. Władzę wykonawczą stanowił wydział prowincjonalny, władzę najwyższą zaś dzierżył dyrektor krajowy zwany starostą krajowym. Taka struktura wprowadzona została na ziemiach Prowincji poznańskiej w roku 1889¹³.

Co do organów władzy samorządowej sejmiku na szczeblu powiatowym to kształt ich regulowała ustawa z 1872 roku. Organem uchwałodawczym i kontrolującym był sejmik powiatowy złożony z przedstawicieli obieranych w trzech kuriach. Zajmował się przede wszystkim infrastrukturą oraz finansami powiatu. Uchwały wykonywał wydział powiatowy, który nadzorował również samorząd gminny. Prezydent rejencji i nadprezydent sprawowali kontrolę nad właściwym działaniem władz powiatowych.

Miasto posiadało organ uchwałodawczy w postaci rady miejskiej, której postanowienia wykonywał magistrat. Radę wybierano na 3 lata, natomiast obszar wykonywania jej uchwał stanowiło miasto. Ilość radnych była zależna od wielkości miasta, wszędzie głównym jej zadaniem było stworzenie uchwały budżetowej. Magistrat natomiast wybierany był przez radę. Na jego czele stał burmistrz lub nadburmistrz, mający do pomocy skarbnika i zawodowy aparat biurowy. Niekiedy prestiż osoby decydował jej o włączeniu w skład magistratu. Urzędnik tak powołany spełniał funkcje honorowe.

Od 1853 roku magistrat zyskuje przewagę nad radą miejską, burmistrz zaś funkcjonuje jako organ administracji rządowej.

Ustawa z 1891 roku zorganizowała samorząd gmin wiejskich. Władzę uchwałodawczą stanowili wszyscy członkowie małych gmin zebranych w zgromadzenie. Postanowieniem ich wybierano sołtysa i ławników będących wykonawcami uchwał. Kompetencje samorządu gmin wiejskich koncentrowały się wokół zadań lokalnych. W przypadku potrzeby realizacji większych projektów gminy współpracowały łącząc się w związki.

W ciągu XIX wieku znoszono stopniowo sądy patrymonialne dostosowując wymiar sprawiedliwości do nowoczesnych standardów. W pierwszej instancji orzekały sądy ziemsko-miejskie. Ich uprawnienia obejmowały orzecznictwo cywilno-karnych, ich siedzibą zaś był powiat. Odwołanie od wyroku składano do sądu ziemskiego dla rejencji, natomiast wnioski o kasację do Najwyższego Trybunału w Berlinie. Do 1834 w Wielkim Księstwie utrzymano sądownictwo z czasów Księstwa Warszawskiego. W połowie lat trzydziestych zorganizowano

---

¹³ M. Kallas, dz. cyt., s. 253.

Wyższy Sąd Apelacyjny w Poznaniu, który rozpatrywał odwołania od wyroków sądów ziemskich. O roku 1834 istniał więc I instancja – sądy ziemsko-miejskie, II – sądy wyższe ziemskie, III Wyższy sąd Apelacyjny, kasację można było podobnie jak w całych Prusach otrzymać tylko w Berlinie. Od ustawy Fryderyka IV z 1849 roku aż po kres lat siedemdziesiątych istniał trójstopniowy podział sądów. Sądy zyskały niezawisłość, a do ław w ważniejszych sprawach wprowadzono przysięgłych. Od połowy XIX wieku istniały więc sądy powiatowe dla miast powyżej 50 tys., apelacyjne i Najwyższy Trybunał w Berlinie. Od wspomnianego 1877 roku w powiatach zorganizowano sądy grodzkie, które jednoosobowo rozpatrywały drobne sprawy cywilne i karne. Ubiegając się o zmianę wyroku można było co najwyżej odwołać się od wyroków sądów grodzkich do sądów okręgowych (ziemskich)¹⁴. W poważniejszych sprawach o przestępstwa z kodeksu cywilnego i karnego ten ostatni był sądem pierwszej instancji. Utrzymano instytucję przysięgłych, natomiast odwołanie od wyroku sądu okręgowego składano do wyższego sądu okręgowego. W sprawach o zdradę stanu rozstrzygał Trybunał Rzeszy w Lipsku. Od 1872 roku powstawały również sądy zobowiązane do rozstrzygania w sprawach administracji. Na szczeblu powiatowym dla spraw błahych orzekał wydział powiatowy, na szczeblu rejencji wydział obwodowy w rejencji będący jednocześnie sądem apelacyjnym dla wydziałów powiatowych oraz Wyższy Trybunał Administracyjny w Berlinie.

Warto wspomnieć w kontekście ustroju Wielkiego Księstwa i prowincji poznańskiej pewne ważne momenty związane z prawami obywatelskimi. Już w 1817 rozpoczął się proces powolnej germanizacji. Zapowiedzi Fryderyka Wilhelma III złamano po raz pierwszy nakazem używania języka niemieckiego dla osób go znajdujących w sądownictwie. Nieco ponad rok później monarchia rozpoczęła walkę z Żydami, których na terenach niemieckich do końca XIX wieku było sporo. Decyzją administracyjną pozbawiono wyznawców religii mojżeszowej możliwości służby publicznej. W 1831 w ramach represji popowstaniowych wprowadzono do administracji język niemiecki jako urzędowy. Najpoważniejszym ciosem dla Księstwa zrywającym ostatnie pozory jego niezależności politycznej były obrady Ogólnoniemieckiego Zgromadzenia Narodowego we Frankfurcie. 27 lipca 1848 zadecydowano o wcieleniu Księstwa do Prus. Od tej pory nazwano je oficjalnie prowincją poznańską. Po Wiośnie Ludów zelżał nieco kurs antypolski. Dość liberalna konstytucja z 1850 roku pozostawiała szerokie swobody katolikom. Stało się to zarzewiem konfliktu na szczeblu centralnym, gdzie kanclerz Bismarck rękami liberałów toczył zaciekle bój przeciw

---

¹⁴ Tamże, s. 255

Kościółowi. Bawaria wnioskując o rozszerzenie swobód konstytucyjnych Prus na całe Niemcy w 1873 roku dała początek Kulturkampfowi.¹⁵ Słynne ustawy majowe z lat 1873-75 nadszarpiły pozycję katolików w całych Prusach, jednakowoż wraz z dymisją Bismarcka i upadkiem „grupy 204” Wilhelm II powrócił do tradycji konstytucji pruskiej.

Struktura władzy na obszarze Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

Władza centralna:

- Namiestnik
- Sejm prowincjonalny – uchwałodawcza,
- Starosta krajowy - wykonawcza
- Nadprezydent (od 1824 połączony dla Prus Wschodnich i Zachodnich)

Władza samorządowa:

- Rejencja z prezydentem na czele (na szczeblu obwodu rejencyjnego)
- Landrat (na szczeblu powiatu),
  - Sejmik powiatowy – uchwałodawcza,
  - Wydział powiatowy - wykonawcza
- Starosta (od 1872) (na szczeblu powiatu)
- Wójt (na szczeblu gminy)
- Sołtys (od 1823 jako na czele najniższej jednostki podziału - wsi)
- Działek (od 1871 na czele gminy, za którą uznano jedną wieś)
- Miasto: Rada miejska powołująca magistrat z burmistrzem lub

nadburmistrzem

- Gminy wiejskie: rada gminy, sołtys z ławnikami
-

Sądownictwo:

- Do 1834 organizacja z czasów Księstwa Warszawskiego
- Sądy ziemskie
- Wyższy Sąd Apelacyjny w Poznaniu
- Trybunał Najwyższy w Berlinie

---

¹⁵ Realnie Kulturkampf rozpoczął się 8 lipca 1871 kiedy pomysłem Adalberta Falka zniesiono podział na departamenty katolickie i protestanckie w ministerstwie wyznań, jednakowoż pretekstem do otwartej walki stało się wystąpienie Bawarii o rozszerzenie konstytucyjnych swobód Kościoła w Prusach na całe Niemcy.

Od 1849 nowa struktura do 1877:

- Sądy powiatowe i miejskie
- Sądy apelacyjne
- Najwyższy Trybunał Sądowy w Berlinie

Od 1877:

- Sądy grodzkie (powiat)
- Sądy okręgowe (ziemskie)
- Wyższy Sąd Okręgowy
- Trybunał Rzeszy w Lipsku

Sądy Administracyjne:

- Wydziały powiatowe
- Wydział obwodu rejencji
- Wyższy Trybunał Administracyjny w Berlinie